

Sanat Tarihi Yazımında Matbu Mimari Monografilere Dair İlk Örnekler (1857-1919)

Mustafa SÜRÜN*

Osmanlı dönemi sanat tarihi yazımı ‘genelde yazılı kaynaklarının olmadığı’ düşüncesi sebebiyle yüzeysel olarak geçiştirilmektedir. Bu konu üzerine gidildikçe, değerlendirilmesi gereken kaynak sayısı ve konu başlıklarının zannedilenden fazla olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde sanat tarihi yazımı ile ilgili konuları genel sanat tarihi, hat, kitabe, nümizmatik, mimari tarihi, müze katalogları, müze rehberleri, resim, sözlük ve monografi başlığı altında toplayabiliriz. Bu başlıklardan en erken tarihli örneklerine rastladığımız alan ise mimari monografilerdir.¹ Sadece bir yapının tarihçesini anlatan bu eserlerin kıymeti, konuyu ele alış biçimlerindeki niteliğinden ziyade mimari monografi alanındaki yazım tarihimizin ilkleri olması sebebiyledir.

Sanat tarihi yazımının ülkemizdeki geçmişi fazla gerilere gitmemektedir. Günümüzde sanat tarihi disiplini içerisinde incelemiş olduğumuz konulara dair matbu kaynaklar Osmanlı’da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra tesis edilen Sanâyi-i Nefise Mektebi (1883) ve Müze-i Hümâyün (1891) gibi yeni kurumların bu konulardaki literatürün genişlemesine katkı sağladığı aşikardır. Kurumsallaşmanın getirdiği bilinç ve yöntem, ihtiyaçlar doğrultusunda yeni yayınların kazandırılmasını sağlamıştır.²

* Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı.

1 Monografi: (Yunanca mono=tek, grafeion=yazı kelimelerinden.) Yalnız bir şey veya bir tarza aid izahat ve târifat. Yalnız bir sanatkârın hayat ve eserleri hakkında yazılmış olan kitab. Bir âbide, bir tablo veya bir heykel hakkında yazılmış yazı. Yalnız bir tarza aid olan sanat eserleri hakkında yazılmış kitab. “Bursa’da Yeşil Caminin monografisi” demek o caminin tarihini, mimari şeklini, üslûbunu, planlarını ve mimari kısımlarını tetkik ve izah etmek üzere yazılan eser demektir. Fr. Monographie. Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, 3. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, c. 3, s. 1464.

2 Sanâyi-i Nefise Mektebi hocalarından Mehmed Vahid Bey’in (1873–1931) yapmış olduğu tercümelemler ülkemizde sanat tarihi yazımına öncülük eden çalışmalardır. Bu kitaplar şunlardır: Salamon Reinach, *Apollo-Tarih-i Umumi-i Sinâât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330 [1914], 409 s.; E. Pecaot - Ch. Boude, *Sinâat: Şübbân ile Muhâverât*, çev. Vahid, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330 [1914], 252+2 s.; C. Bayet, *Muhtasar Sinâat Tarihi*, çev. Vahid, İstanbul: Devlet Matbaası, I. cilt 1928, 184 s., II. cilt 1929, 225 s. Müze-i Hümâyün’un yayınlamış olduğu kitaplar ile ilgili olarak bkz. Havva Koç, “Müze-i Hümâyün’da Yayın Çalışmaları (Cumhuriyet Dönemine Kadar)”, *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat Sempozyumu (Gün-sel Renda Onuruna Uluslararası Sempozyum)*, Ankara, 16-18 Kasım 2005.

Osmanlı'da matbu mimari monografi metinleri 1850'lerden itibaren ortaya çıkmaktadır. Metinler çok hacimli eserler olmayıp genelde risale olarak kabul edilmekte ve iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıda bulunmaktadır. Konuyu ele alış biçimleri ile görsel malzeme kullanımı zamana ve müellifin içinde bulunduğu toplumsal sürece bağlı olarak değişim göstermektedir. Kitaplardaki yöntem günümüz yaklaşımlarını derinden etkileyecek tarzda değildir. Burada tanıtacağımız kitaplar -belirleyebildiğimiz kadarıyla- mimari monografi üzerine eski harfli Türkçe matbu eserlerden oluşmaktadır. Alanında öncül sayılabilecek bu eserler hakkında kronolojik olarak kısaca bilgi verilecektir.

Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya

Mimari monografiler hakkında belirleyebildiğimiz en erken tarihli (1273/1857) kitap *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya*'dır.³ Bu eser, İstanbul'un fethini anlatmakla birlikte Ayasofya hakkında da bilgi vermektedir. Kitabın müellifin bilinmemektedir ama üslubundan hareketle 'Müslüman' bir müellif tarafından yazılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Ayasofya'nın fethin en belirleyici sembollerinden biri olması onun her zaman İstanbul'un fethiyle birlikte anılmasına sebep olmuştur. Bu kitapta Kostantiniyye ve Ayasofya'nın, fethi çağrıştıran anahtar kavramlar olarak kullanıldığını görmekteyiz. II. Mehmed'e Fatih isminin Kostantiniyye'nin fethinden sonra verilmesi, 'fetih' kavramının II. Mehmed-Kostantiniyye-Ayasofya kelimeleriyle bütünleşmesine sebep olmuştur. Kitabın isminde ve içeriğinde bu durum söz konusudur.

Kitabın değerlendirmesini yapacağımız kısım, 42. sayfadan itibaren başlayan Ayasofya'ya ayrılan bölümdür. Müellif konuyu anlatmaya bir efsaneyle başlamaktadır. Bu efsaneye göre kilise inşaatı başladıktan sonra mimar, on sene boyunca gözden kaybolur. On sene sonra geri dönen mimar kubbeyi yapmadan önce inşaatın oturması için gittiğini söyler. Mali sıkıntı yüzünden yarım kalan inşaat yine başka bir efsaneye göre yüzü nurlu bir kişinin işaret ettiği yerdeki hazinenin ortaya çıkarılmasıyla tamamlanmıştır. Daha sonra yazar sütunların nereden getirildiği, sütunların kalıplarla hazırlanmış dökme direkler olmasıyla ilgili rivayetler, Süleyman Mabedi'nde Hz. Nuh'un gemisinin parçalarından yapılan kapıların Ayasofya'ya getirilmesi, pencerelerin çerçeve ve parmaklıklarının altın, gümüş, kurşun ve demirden yapılması, kubbenin kenarlarına dört büyük (Cebrail, Azrail, Mikail, İsrail) meleğin resimlerinin yapılması, Ayasofya'nın ne kadara mal olduğu konularında bilgiler vermiştir.

Kitap rivayet ve efsaneler ile devam etmektedir. İmparatorun eşinin, benzeri olmayan bir kilise yaptırmak istemesi üzerine bunu yapabilecek bir mimarı memlekette bulamaması ve bin yaşındaki bir keşişin tavsiyesiyle cilalı mermer üzerinde yumurtayı durdurabilecek olanın bu yeteneğe sahip olabileceği öğrenilir. Gaipten gelen bir adamın yönlendirmesiyle yüzüğün üzerine yumurtayı koyarak dikebilen on yaşındaki bir çocuğa bu görev verilir. Gaipten gelen adamın çocuğu yönlendirmesiyle inşaatın yapılacağı arsa üzerine kum dökülüp planı çizilir, su bulana kadar temel kazılır, kazıklar çakılır, üzerine bakır dökülür ve inşaata başlanarak bitirilir. Devamında binanın depremden korunması için zemine sarnıç yapılması, imparatorun altın ve gümüş taşlardan kilise yapmak istemesi üzerine bin yaşındaki keşişin ileride

³ *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya*, İstanbul: İstihkâm Alayları Taş Destgâhı, 1273 [1857], 60 s. Bu kitabın basım tarihi ve yeri belirtilmemiş bir başka baskısı da bulunmaktadır.

bu durumun yağmalara sebep olabileceği ihtimalinden dolayı taş kullanılmasını tavsiye etmesi anlatılır. İnşaatin çok uzun sürmesi üzerine çocuğun yaşlanması ve o dönemde insanların çok uzun süre (dört yüz, beş yüz sene) yaşamasından bahsedilir. Açılıştaki yapılan ihşanlar, kesilen kurbanlar ve mimara verilen hediyeler anlatıldıktan sonra fetihle birlikte yapılan imar faaliyetlerine kısaca değinilir.

Yazar Hz. Muhammed'in doğumuyla birlikte gerçekleşen mucizeler arasında Ayasofya'nın kubbesinin yıkılmasını da sayar. Kubbenin yapılmasına rağmen durması üzerine kubbenin Hz. Muhammed'den alınan icazetle inşa edilebildiğini anlatır. Yazar daha sonra Peygamber Efendimiz'den sonra gelen halifeler ve bunların hilafet süreleri, Muaviye zamanında Kostantiniyye'ye yapılan seferler, Hz. Eyüb'ün vefâtı, Hz. Eyüb'ün mezarını kimsenin bilmemesi için yaptığı vasiyet ve Müslümanlar ile Bizanslılar arasında yapılan savaşlardan bahseder. İslam ordusunun uzun süre Kostantiniyye'yi kuşatması sonucu açıktan helak olma korkusuyla imparatorun istişare ederek İslam ordusunun bir kısmının Ayasofya'da namaz kılması karşılığında kuşatmayı kaldırma şartını kabul etmesi, askerlerin silahlarını bırakıp Ayasofya'da namaz kıldıktan sonra Şam'a geri dönmeleri konularını anlatarak kitabını tamamlar.

Kitabın Ayasofya ile ilgili kısmında efsanelerle karılmış bir anlatım vardır. Ayasofya'nın mimari başarısının büyüklüğü belki de tarihinin her aşamasında karşımıza çıkan bu efsanelerin çokluğunda aranmalıdır. Anlatımdaki bu efsaneleri ayıkla-
dığımız zaman geriye elimizde bilgi kırıntıları kalmaktadır. Yazarın Ayasofya'yı anlatırken onu İslam tarihiyle yoğun bir şekilde irtibatlandırdığını görmekteyiz. Bu anlatım şekli 'mühtedi' bir yapının 'Müslümanlaştırılma' sürecine katkı sağlamaktadır. Mimari monografi yazımının ilklerinden olan bu kitap konuyu kendine has efsanevi bir üslup ile anlatmıştır.

Tarih-i Ayasofya, Aleksandr Kostanîdî

Ayasofya hakkında bir diğer eser 1285/1868-69 yılında yayınlamış olan *Tarih-i Ayasofya*'dır.⁴ Aleksandr Kostanîdî tarafından kaleme alınan bu eser tarih kitaplarından alıntılarla oluşturulmuş bir derleme özelliği taşımaktadır. Yazar Ayasofya'yı anlatırken Bizans ve Osmanlı dönemlerini ayrı ayrı değerlendirmiştir.

Ayasofya'nın kısa bir tarihçesini anlatan eserin Bizans dönemiyle ilgili değindiği konular arasında şunlar yer almaktadır: Ayasofya'nın yerinde ilk olarak şimdiki kadar büyük olmayan ahşap bir kilise yapılmış olması, bu yapının zaman içerisinde depremden gördüğü zararlar ve yapılan tamirler, gittikçe yetersiz kalmaya başlayan bu yapının yerine daha büyük bir kilise inşa edilmesinin gerekliliği, genişletilme sırasında arsa sahiplerinin koştuğu şartlar ve yaşanan olaylar, inşaatta istihdam olunan kişilerin sayısı, imparatorun nâzır olarak atadığı üç mimar, yapıda kullanılan taşların arasına sürülen macunun karışımı, inşaatin masrafından dolayı hocaların maaşlarının düşürülmesi, bazı efsaneler, kaç yılda tamamlandığı, ne kadara mal olduğu, açılıştaki kesilen kurbanlar, çeşitli dönemlerde depremlerde gördüğü zararlar, kubbesinin yeniden inşası, payandalarla güçlendirilmesi ve Frenk istilasında uğradığı yağmalar.

Osmanlı dönemiyle ilgili olarak ise şu konular yer almaktadır: Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Ayasofya'yı ziyaretinde yapının mermerlerine zarar veren bir kişiyle

⁴ Aleksandr Kostanîdî, *Tarih-i Ayasofya*, Dersâadet: Ceride-i Havâdis Matbaası, 1285 [1868-69], 15 s.

konusması, Evliya Çelebi'den fetih sonrasıyla ilgili bilgiler, Ayasofya'nın camiye tahvil edilmesinden sonra Fatih Sultan Mehmed, II. Selim, III. Murad ve Sultan Abdülmecid zamanında yapılan eklemeler, Fossati'nin Ayasofya'da yaptığı tamirler, Ayasofya'nın Sen Pietro ve Sen Pol kiliseleriyle mukayese edilerek ölçülerinin verilmesi.

Bu küçük risale Ayasofya'nın mimari özelliklerinden ve sahip olduğu mozaiklerinden bahsetmemiştir. Genelde yapının inşası, etkilendiği depremler, gerek Bizans gerek Osmanlı döneminde geçirdiği tamirler, bu süreçte imparator ve sultanlarla yaşanan diyaloglar, efsaneler anlatılmış, bunların beraberinde Ayasofya ile ilgili bazı malumat verilmiştir.

Eifel Kulesi, Hüseyin Gâlib Bey

İlk yayınlanan mimari monografilerde Avrupa'da bulunan bir yapıyı anlatan nadir kitaplardan biri Hüseyin Galib Bey'in 1308/1890-91 yılında kaleme aldığı *Eifel Kulesi* isimli eseridir.⁵ Paris sergisi için inşa edilen ve yirmi sene kalması düşünülen Eyfel Kulesi'nin ulaştığı şöhret Hüseyin Galib'i küçük de olsa kule hakkında genel bilgilerin verildiği bu risaleyi yazmaya sevk etmiştir.⁶ Eser kulenin inşasından (1887-1889) kısa bir süre sonra yayınlandığı için dönemi itibarıyla son derece taze bilgiler içermektedir.

Hüseyin Galib "İş bu kuleye Eifel Kulesi denilmesinin sebebi" başlığı altında kulenin, Fransa'nın Cumhuriyete geçmesinin 100. yıldönümü sebebiyle Paris'te düzenlenecek olan sergide Gustave Eifel'in bir kule yapılmasını teklif eden ve inşasını gerçekleştiren kişi olmasından dolayı bu kişiye nispet edilerek isimlendirildiğini anlatmıştır.

"Eifel Kulesi'nin başlıca sebep-i iştihârı ve kuleden sonra rub'-i meskûnda [dünyanın kara olan dörtte bir kısmı] en yüksek binalar" başlığı altında ise Eifel Kulesi'nin şöhretine yol açan sebepler gösterilmiştir. Bunlardan birincisi asansörler ve dükkânlar hariç tamamen demirden yapılarak dört ayak üzerine oturması, ikincisi ise 300 m. yüksekliğe sahip olmasıdır. Bu kısımda o gün itibarıyla yeryüzünde Eifel Kulesi'nden sonra en yüksek binalardan 11 tanesi sıralanmıştır. Bu yapılar arasında Londra'da Lord Nelson adına yapılan kule, Londra'da Lord Nelson adına inşa edilen heykel, Londra'da inşa edilen Hürriyet Heykeli, Londra'da Senpol Kilisesi'nin kubbesi, Mısır'da Büyük Piramid, Roma'da Sen Piyer Kilisesi'nin kubbesi, Almanya Kolonya [Köln] şehri Büyük Kilisesi'nin kubbesi, İstrazburg Büyük Kilisesi, Viyana Büyük Kilisesi, Revan Kilisesi ve Washington'daki Hürriyet Heykeli yer almaktadır. Bu kısımda Amerika ve İngiltere'nin Eifel kulesiyle boy ölçüşecek hatta çekişmeyi daha ileri götürebilecek projelerine de değinilmiştir.

"Eifel Kulesi'nin inşası için sarf idilen mebâliğ ile Mösyö Eifel'e tahsis idilen hasılat" başlığı altında kulenin 6 milyon franga mal olması, sergiden sonra 1910 yılına kadar 20 yıllığına Mösyö Eifel'e işletme hakkının verilmesi, kule hakkında ortalıklarda dolaşan mübalağalı şâibeler (Eifel'in Beyazıt Kulesi'nin on beş misli olup üzerinde trenlerin gezdiği, Yeni Camii minarelerinin iki misli olduğu gibi söylentiler), Eifel'in Beyazıt Kulesi'yle mukayesesi, Eifel'in kargir ayakları, asansörler ve tepeye kadar

5 Hüseyin Gâlib, *Eifel Kulesi*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308 [1890-91], 32 s.

6 *A.g.e.*, (İfade-i Mahsusa), s. 3-4.

1600 civarı basamağa sahip olan merdivenleri, hava basıncına olan mukavemeti, kulenin ayaklarının ölçüleri, katlar arasındaki yükseklik ve bağlantılar, katlarda bulunan lokanta, matbaa, telgrafhane ve hediyeelik eşya dükkânları, ziyaretçi defteri, serginin açılış ve kapanışını bildirecek olan toplar, kuleden aşağıdaki insanların ve Paris'in görünüşü, tepede bulunan fenerler, dürbünler vb. konular anlatılarak kule hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

“Mösyö Eifel'in mektubu” başlığı altında ise Mösyö Eifel'in İngiltere'ye yaptığı seyahati ile Fort köprüsünü ziyareti ve köprü hakkındaki fikirlerine yer verilmiştir. Hüseyin Galib bu kısımda Eifel Kulesi'nin yüksekliğinin tam olarak belirlenebilmesi için *Boston Globe* gazetesinden naklen *Sabah* gazetesinde yayınlanan ve o zaman itibarıyla dünyadaki en yüksek bacaları anlatan yazıdan alıntı yapmıştır. Kitapta son olarak Mösyö Eifel'in hayatı hakkında doğum tarihi, eğitimi, aldığı görevler ile yaptığı köprü, viyadük, su bendleri, rasathane kubbesi gibi yapılar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Kariye Camii, Mehmed Ziya

Mimari monografi alanındaki en önemli eserlerden biri Mehmed Ziya'nın 1326/1908-09 yılında yayınlanan *Kariye Cami-i Şerifi* isimli kitabıdır.⁷ Yazar Fransızların bu yapı hakkında büyükçe bir eser yazmalarına rağmen bizde *Hadikâtü'l-cevâmi'* dışında herhangi bir çalışmada Kariye Camii hakkında bilgi olmaması sebebiyle kitabımı yazdığımı söyler.⁸ Kariye Camii hakkındaki mevcut bilgilerin yüzeyselliğini ve eksikliğini “*Erbâbu için, fûnun-i nefise nokta-i nazarından bu, büyük bir noksandır*” şeklinde değerlendirir.⁹

Mehmed Ziya, Bizans zamanında kilise olarak inşa edilip fetihten sonra camiye tahvil edilen Kariye Camii'nin tarihçesini anlatmakla başlar. Daha sonra yapının içerisinde yer alan mezarlardan, dış yapısından ziyade mozaiklerin çekiciliğinden, inşa edildiğinde sur dışında kalan yapının daha sonra surların genişletilmesiyle sur içine dahil olmasından, Bizans zamanında manastırın kilisesi olan yapının dönemi içerisinde sahip olduğu ihtişamdandan, İkonaklastların verdikleri zararlardan ve yeniden tezyin edilmesinden, Bizans zamanında tekrar inşa edilip zaman içerisinde yapılan değişiklikler ve eklemelerden, depremlerden etkilenmesine rağmen günümüze kadar ulaşmasından, yapının ikinci bânisi Teodor'un hayatından, mermerlerle yapılmış tezyinatından, mozaiklerinden, İncillerin ortaya çıkışı ve bunun Hıristiyan sanatına olan etkisinden, mozaiklerin figürleri ve bunlar üzerine yaptığı yorumlardan, mozaiklerin kaçınıcı yüzyılda yapıldığıyla ilgili fikirlerden, Bizans mozaik üslubundan, Hıristiyan sanatının Anadolu'da doğduğundan, oluşan Hıristiyan sanatının inşa tarzlarının tasnifinden ve Halil Edhem Bey'in yapının tamiri için yapmış olduğu ricadan bahsetmiştir.

Bu kitap gerek konusu gerekse konuya yaklaşımı açısından monografi yazıcılığı-mızda önemli bir yere sahiptir. Çünkü hiçbir yapı hakkında bu kadar teferruatlı ve ilmi diyebileceğimiz bir çalışmaya daha öncesinde rastlamamaktayız. Bahsettiği konular yazarın Kariye Camii'ni anlatırkenki bakış zenginliğini göstermektedir. Sadece yapının kısa bir tarihçesi ve mozaiklerin güzelliği anlatılmakla kalınmamış; üslup özellikleri, Hıristiyanlığın tarihsel bağlamıyla sanatı arasındaki ilişkiler vb. konulardan da bahsedilmiştir. Bu yönleriyle monografi yazımında kendine özgüdür diyebiliriz.

7 Mehmed Ziya, *Kariye Cami-i Şerifi*, İstanbul: Şems Matbaası, 1326 [1908-9], 119 s.

8 A.g.e., s. 3.

9 A.g.e., s. 5.

Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi, Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi

Mimari monografi alanında yazılan bir diğer eser Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali'nin 1908'de yayınlamış olduğu ve Bosna'daki Hünkâr Camii'ni anlatan risalesidir.¹⁰ Kitapta önce Hünkâr Camii'nin tarihçesi anlatılmış daha sonra camide görev yapanlar hakkındaki berâtlar ve hayırseverlerin camiye vakfettikleri mallar ile ilgili vakfiye metinleri verilmiştir. "Hünkâr Camii Şerifi" başlığı altında caminin eskiden kullanılan isimleri (Hünkâr Camii, Cami-i Atîk, Ebu'l-Feth ve'l-Megâzi Sultan Mehmed Han Camii) ve İshak Bey Zâde Gazi İsa Bey tarafından ilk olarak ahşap bir cami yapılması anlatılmıştır. Caminin bânisinin ismi ile anılmamasının sebebi ise Fatih Sultan Mehmed'in şehri ziyareti sebebiyle İsa Bey tarafından sultana bahşedilmesidir. İsa Bey cami dışında hamam, kervansaray, imaret ve hangâh inşa ettirerek şehrin imarına büyük katkıda bulunmuştur. Bu yapılar ve o günkü kullanımları hakkında bilgi verilmiştir. Caminin 1565 yılında kubbeli ve minaresi taştan olmak üzere yeniden inşa edilmesi için ferman buyrulmuştur. Caminin keşf ve tetkiki neticesinde varılan kararname metni burada verilmiştir. İnşasının h. 974 [1566] senesinde bittiğini gösteren iki hüccet verilmiştir. Daha sonra caminin ölçüleri, minberi, mihrabı, kapıları, minaresi hakkında kısaca bilgi verilmiş ve saray ahalisinin mahkeme-i şeriyeye vasıtasıyla caminin tamirini istemeleri anlatılmıştır. 1848'de cami Şerif Zâde Mehmed Fazıl Paşa b. Mustafa Nuri Efendi tarafından tamir ettirilip genişletilmiştir. Kapı üzerinde bulunan ve bu tamiri anlatan kitabenin metni verilmiştir.

Kitabın devamında camiye farklı zamanlarda eklenen birimler ve kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir. Osman Şehdi Efendi h. 1173'te [1759-1760] kütüphane yaptırmış ve kitaplar vakfetmiştir. Fazıl Paşa 1850'de muvakkithane, o zamanlar Bosna valisi olan Mustafa Asım Paşa 1872'de muvakkithanenin yanında imam, hatip ve müezzin için odalar, Hacı Murad Zâde Kerim Abdi Ağa ise h. 1206 [1791-1792] yılında şadırvan yaptırmıştır. Bu yapılar ve kitabeler anlatıldıktan sonra caminin haziresinde medfun olan İbrahim Efendi, Bosna Valisi Bosnalı Abdullah Paşa ve Muharrem Paşa'nın hayatı, mezar kitabeleri ve vefatları için düşürülen tarihlere değinilmiştir. Mehmed Ağa b. Hacı Mustafa Ağa'nın vasiyet ettiği maldan kardeşleri Osman Monla Ağa ve Salih Ağa tarafından 1870 yılında on iki odalı bir medrese inşa edilmiştir. 1605 yılında Aynî Bey'in yaptırmış olduğu sıbyan mektebi, 1850 yılında Fazıl Paşa tarafından annesinin ruhu için tamir ettirilmiştir. 1760 yılında Hacı Ömer Ağa sebil ve çeşme inşa ettirmiştir. Eserde bu yapılar ve kitabeleri hakkında bilgi verilmiştir.

Kitabın bundan sonraki kısmında camide görev yapacak olan imam, müezzin, kayyum, hatib, ferraş, vâiz, mütevellî için verilen berâtlar, vakfedilen mallar ile ilgili

¹⁰ Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi bin Ali, *Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi*, Saray Bosna: İslâm Matbaası Anonim Şirketi, 1908, 34 s. Saray ahali-i kudemasından Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali b. İbrahim b. Salih b. Mustafa'ya ait olan bu eser *Müzeyiski Glasnik* isimli derginin yirminci yılı münasebetiyle dördüncü cüzünden alınmış risale olarak yayınlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak kapakta "Bosna ve Hersek Vilayetinde *Müzeyiski Glasnik* nâm risale-i mevkutenin yirminci sene-i devriyesinin yani bin dokuz yüz sekizinci sâl-i milâdisinin dördüncü cüzünden müstahreçtir" yazmaktadır. Bu kitap yayınlandığı zaman *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası'*nda bir tanıtım yazısı çıkmıştır. Ayrıca burada Seyfeddin Efendi'nin aynı konuda Boşnakça olarak yazmış olduğu beş kitabı daha olduğu bildirilmektedir. Fakat kitapların isimleri verilmemiştir. bkz. Kemurâzâde Seyfeddin Fehmi b. Ali, "Saraybosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, II/12 (1327/1329), s. 774-776.

vakfiyeler vb. vesikalar yer almaktadır. Bu çalışma İstanbul dışında bulunan bir Osmanlı yapısını anlatan ilk monografi çalışmalarındandır. Yazar eserinde diğer monografi kitaplarından farklı olarak birçok arşiv belgesine de yer vermiştir.¹¹

Bereketzâde Çesmesi-La Fontaine de Béréket Zadé, Mehmed Ziya-Jos. Pinkas

Mimari monografi literatüründe çeşmeler üzerine yazılmış eserler oldukça azdır. Çeşmeler ile ilgili belirleyebildiğimiz tek çalışma Galata Kulesi'nin dibindeki sur parçasına bitişik olarak bulunan Bereketzâde Çesmesi hakkında yazılan küçük risaledir.¹² İstanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti tarafından Türkçe-Fransızca olarak yayınlanan eserin basım tarihi bilinmemektedir. Kitabın on sayfadan oluşan Türkçe kısmının ilk yedi sayfasını kimin kaleme aldığını bilemiyoruz. Yedinci sayfada yer alan şu ifade-den eserin geri kalan kısmının Mehmed Ziya'ya ait olduğunu söyleyebiliriz: “*Maârif Nezareti Dördüncü Şube müdürü Mehmed Ziya Bey tarafından işbu çeşme münasebe-tiyle serd olunan mütâlaât ber-vech-i zîr derc edilmiştir.*”¹³

Bu kitap Bereketzâde Çesmesi'nin kısa bir tarihçesini vermektedir. Kitabesinden hareketle bânisinden ve ihya eden kişilerden bahsettikten sonra genelde çeşmenin tezyinatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Tezyinat anlatımında üzerindeki çiçeklerin üslup özelliklerinden, Osmanlı mimarlarının tezyinatı en çok hangi meyve ve bitkileri kullandığından bahsetmiştir. Bu küçük kitap tezyinat hakkında üzerinde durduğu bu konular itibarıyla dikkat çekicidir.

Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmanî, Ahmed Efendi

Mimari monografi alanındaki bir diğer eser bina kâtibi Ahmed Efendi'nin 1335-1337/1919 yılında basılmış olan *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani* isimli kitabıdır.¹⁴ Bu eser *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak yayınlamıştır. Fakat bu ilavede Ahmed Efendi ve eseri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ahmed Efendi eserine caminin yapılacağı yerde daha önceden Hacı Saadedin Efendi'nin kızı Fatma Hanım'ın yaptırmış olduğu mescit hakkında bilgi vererek başlar. Sultan Ahmed (1703-1730) döneminde mahalle ahali zamanla harap hale gelen bu mescidin yenilenmesini ister. O dönemde 40 akçeye yenilenmesiyle ilgili sadece keşfi yapılır. Sultan Mahmud (1730-1754) zamanında mahalle ahali birkaç kez daha yapının yenilenmesiyle ilgili arzuhal ederler. Yapılan keşiflerde mescidin kendi vakıflarıyla yapılmasının mümkün olmadığı anlaşılır. Bunun üzerine padişah buraya kendi adına camii yapılmasını ister. Sultan Mahmud'un isteği üzerine yeni yapılacak caminin resim ve planları çizilerek detayları huzurunda anlatılır. Yazar daha sonra arsanın

11 Seyfeddin Fehmi Efendi'nin eserinde çok sayıda arşiv belgesine yer verebilmesi, onun caminin kütüphanesinde memur olarak çalışması sebebiyle olabilir. *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan makalede caminin kütüphanesi anlatılırken yazar hakkında “Sahib-i eser Seyfeddin Fehmi Efendi bu kütüphanenin memurudur” bilgisi yer almaktadır. bkz., a.g.m., s. 776.

12 Mehmed Ziya-Jos. Pinkas, *Bereketzâde Çesmesi-La Fontaine de Béréket Zadé*, Dersaadet: Agop Matyosyan Matbaası, 10 s. (Türkçe) + 6 s. (Fransızca).

13 A.g.e., s.7.

14 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilavesi olarak yayınlamıştır. *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335-1337, 51 s. Eserin yazarının Bina Kâtibi Ahmed Efendi olduğu şu ifadeden anlaşılmalıdır: “... cami-i şerifin binâ kâtibi olup işbu ceridenin muharriri olan Ahmed Efendi...”, a.g.e., s. 20.

geniştirilmesi için yapılan istimplâk çalışmalarından bahseder. Gayrimenkullere biçilen değerleri ve mal sahiplerini memnun edecek şekilde yapılan anlaşmaları anlatır.

İstimplaklar tamamlandıktan ve meydan arazisi kazıldıktan sonra 29 Muharrem 1162'de temel için merasim yapılır. Burada dualar edilir, kurbanlar kesilir ve hilatlar giydirilir. Böylece caminin inşaatı başlamış olur. Ahmed Efendi daha sonra temel çalışmalarında çıkarılan toprağın nakli, kazıkların çakılması ve temelin kaplanması konularını anlatır. Çalışanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların Müslüman ve zimmelerin kendi reisleri vasıtasıyla çözüme kavuşturulduğundan bahseder.

Caminin temeli zemin seviyesine geldikten sonra secde zemininin ne kadar yükseklikte olacağını, duvarların hangi taşlarla (küfeki, mermer) ve ne yükseklikte yapılacağını anlatır. Nuruosmaniye Camii'ne yapılan kubbenin İstanbul'da dördüncü büyük kubbe olacağını söyler. Sonrasında Bergama'dan getirilen 12 mermer sütunun İstanbul'a naklini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bergama'da bulunan harabe bir kileden alınan bu sütunlar 35 mandanın çektiği tekerlekli kızaklarla beş buçuk saatlik yoldan getirildikten sonra gemilerle İstanbul'a nakledilir. Bu iş için tersane görevlilerinden de yardım alınır ve sütunların naklinde hizmeti dokunanlara ihsanlarda bulunulur.

Ahmed Efendi cami avlusunun ölçüleri ile yapılacak olan darüssaade, rikab ağaları, mütevellî ve hademe odaları hakkında bilgi verir. Caminin zemininden kubbeye kadar dokuz yerde kuşaklama demir kullanılarak yapının bir bütün haline getirilip kuvvetlendirildiğinden bahseder. Yapının inşası sırasında demir, cıvata ve kurşun kullanımını anlatır. Bu arada Sultan Mahmud zaman zaman inşaatı ziyaret etmektedir. İmaret ile medrese yapılacak yerde bulunan han ve binalarda kalanların gayri ahlaki yaşamlarına değindikten sonra imaret, medrese, talebe odaları, derslane, çeşme, sebilhane, kayyumlar ile müezzinlerin odaları ve kütüphane inşasını anlatır.

Camiye su getirmek için yapılan çalışmalardan ayrıntılı bir şekilde bahseder. 6 tane su terazisi yapılır ve getirilen su abdesthaneye, sebile, medreseye, imarete ve üç farklı çeşmeye bağlanır. İnşaatla kullanılan taşların nerelerden ve nasıl getirildiği konusunu da anlatır. Mermerler Marmara Adası'ndan, küfeki taşları Davutpaşa ve Makriköy'den, odtaşı ise Karamürsel'den getirilmiştir. Genelde deniz yoluyla nakledilen bu taşlar, inşaatla hızlı bir şekilde yetiştirilemediğinden İstanbul'da bulunan başka gemiler de görevlendirilir. 8 sene süresince inşaatla taş naklinin sağlıklı bir şekilde sağlanması için farklı gemilerle yapılan organizasyonlar ve bunların ücretleri hakkında bilgiler verir. İnşaatla çalışan taş ustaları ve işçilerinin çokluğu sebebiyle taş yetiştirmekte yaşanan sıkıntıları anlatır.

Taş dışında kullanılan diğer hammaddelerin (demir, kurşun, ağaç) fiyatları ve bunların nerelerden temin edildiğini anlatır. Özellikle kurşun yabancı ülkelerden (*bilâd-ı efrencden*) yani Frenklerden alınmaktadır. Fakat normalden daha pahalıya sattıkları konusunda şikâyetler vardır. Ayrıca caminin dış cephesini kubbeye kadar örtü gibi kaplayan ağaç iskele hakkında bilgi verir.

İnşaatla çalışan işçi sayıları ve bağlı oldukları sınıflar anlatılır. Çalışanlar arasında gayrimüslim taş ustaları da bulunmaktadır. İşçi ve kalfalar Azerbaycan, Kayseri, Kastamonu, İzmir gibi Anadolu şehirlerinden veya Rodos, Sakız ve Midilli gibi imparatorluğun farklı bölgelerinden getirilmiştir. Taş işçilerinin sayısı günde 800-900 kişidir, bazen bu sayı 1350 kişiye kadar çıkmaktadır. Taşçılar dışında görev yapanlar arasında duvarcı, hamamcı, neccar, doğramacı, sıvacı, camcı, sırk hamalcıları, rençber, tüfekçi, çivici v.b. gruplar bulunmaktadır. Bunlara ödenen haftalık ücret ise 7500-8500 kuruştur.

Ahmed Efendi caminin tezyinatıyla ilgili olarak yazılan hatlardan, asılan billur avizeler ve kandillerden bahseder. Camiye bu avizeler ve kandillerle aydınlanması sebebiyle Nuruosmanî isminin verildiğini söyler.

Kitabın devamında artık caminin açılış merasimini anlatır. Caminin yapımında hizmeti geçen kişilere övgüler dizilir. Merasimde inşaatın emektarlarına ihsanlarda ve bağışlarda bulunulur. 1169 yılının 1 Rebiülevvel Cuma günü caminin açılışı yapılır. Cuma vaizini Halvetiyyeden Abdüsselam Efendi verir. Yapılan törende teşrifat defterinden sırasıyla çağrılan kişilere hilatlar giydirilir ve kürkleri hediye edilir. Caminin inşasında görev alanlara terfiler verilir. Ahmed Efendi eserini Sultan Mahmud'a hayır duaları ile bitirir.

Bu eser Nuruosmaniye Camii'nin tarihinden ziyade yapımını anlatan bir eserdir. Kitap Nuruosmaniye Camii'nin I. Mahmud (1696-1754) zamanındaki inşaat sürecini, malzeme teminini, görev alan kişileri, çalışanları, yapıda kullanılan teknik ayrıntıları ve yapılan merasimleri tafsilatlı bir şekilde anlatır. Eser caminin inşasında bina kâtibi olarak görev yapan Ahmed Efendi tarafından yazıldığı için o günün yapı teknikleri açısından da bizlere önemli bilgiler vermektedir. Doğan Kuban'ın kitabı bu açıdan değerlendiren bir çalışması bulunmaktadır.¹⁵

Sonuç

Osmanlı döneminde yayınlanmış olan -belirleyebildiğimiz kadarıyla- matbu mimari monografi kitaplarına baktığımızda iki tanesinin Ayasofya, diğerlerinin ise Eyfel Kulesi, Kariye Camii, Hünkâr Camii, Bereketzâde Çeşmesi ve Nuruosmaniye Camii hakkında olduğu görülmektedir. Bu kitapların yaklaşım tarzları birbirinden oldukça farklıdır. Monografi yazıcılığımızın ilk örneklerinden olan ve Ayasofya'yı anlatan kitaplar efsanelere çokça yer veren rivayetçi bir yaklaşıma sahiptir. Seyfeddin Fehmi'nin Hünkâr Camii'ni anlatan eserinde arşiv belgelerine dayalı, Hüseyin Galib'in Eyfel Kulesi'ne dâir eserinde ise karşılaştırmalı bir anlatım vardır. Mehmed Ziya'da konuyu derinlemesine ele alan ve bilimsel bir bakış açısı vardır. Kariye Camii'ni anlatan kitabında, üslup özellikleri ve Hristiyanlığın tarihsel bağlamıyla sanatı arasındaki ilişkilere yer vermesi bu yaklaşımı göstermektedir. Ahmed Efendi'ye ait Nuruosmaniye Camii'ni anlatan kitap ise yapının organizasyonunda görev alan biri tarafından kaleme alındığı için Osmanlı dönemi yapı tekniği, malzemesi ve merasimleri hakkında bilgi veren ayrıntıcı bir yaklaşıma sahiptir.

Monografilerde yazarları bu konulara yönlendiren sebepler arasında genelde yapıların mimari üslubunu veya mimari tarihi içerisinde buldukları noktayı tespit etmek kaygısının bulunmadığını görmekteyiz. Ayasofya'nın hem Hristiyan hem de İslam dünyası için sembol bir yapı olması, hakkında pek çok rivayetin çıkmasını ve hakkında kitaplar yazılmasını sağlamıştır. Batı'yla olan yakınlaşmalar sonucu Avrupa'ya yapılan seyahatler ile etkisi altında kalınan yapıları anlatma isteği *Eyfel Kulesi* isimli kitabı bize kazandırmıştır. Bizans döneminde kilise olan ve fetihden sonra camiye tahvil edilen Kariye Camii ise sahip olduğu eşsiz mozaikler ile Avrupa'nın dikkatini çekmiş ve üzerine çalışmalar yapılmıştır. Kariye Camii üzerine bizde akademik incelemelerin yapılmamış olması Mehmed Ziya'yı bu konuda çalışmaya sevk etmiştir.

15 Bkz. Doğan Kuban, "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, 141-161 s.

Bu kitaplar bizlere Osmanlı dönemi mimari monografi yazımının sadece Türk yapılarına yönelik olmadığını da göstermektedir. Yayınlanan monografiler içerisinde Osmanlı mimarisine ait olanlar Bereketzâde Çeşmesi, Hünkâr Camii ve Nuruosmaniye Camii hakkındadır. Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı'ya ait çok önemli yapılar bulunmasına rağmen ilk monografi eserlerimiz arasında bunlar hakkında kitaplar yayınlanmamış olması da dikkat çekicidir.

Sanat Tarihi Yazımında Mimari Monografilere Dair İlk Örnekler (1857-1919)

Mustafa SÜRÜN

Özet

Osmanlı dönemi sanat tarihi yazımı henüz tam olarak ortaya çıkarılmamış bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Yazılı kaynaklarının olmadığı düşüncesi sebebiyle yeterince araştırılmayan bu konular yüzeysel olarak geçiştirilmektedir. Sanat tarihi yazımı içerisinde değerlendirilmesi gereken başlıklardan biri de mimari monografilerdir. Osmanlı'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ilk mimari monografiler *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya*, *Tarih-i Ayasofya*, *Eifel Kulesi*, *Kariye Cami-i Şerifi*, *Saray Bosna'da Ebniyye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi*, *Bereketzâde Çeşmesi* ve *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmani* isimli kitaplardır. Bu makalede yukarıda isimleri geçen matbu Türkçe eski harfli mimari monografiler hakkında tanıtıcı bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimari Monografi, Sanat Tarihi Yazımı, Ayasofya, Hünkâr Camii, Eysel Kulesi, Bereketzade Çeşmesi, Nuruosmaniye Camii, Kariye Camii

First Examples Regarding the Architectural Monographs in Art Histography (1857-1919)

Mustafa SÜRÜN

Abstract

Art historiography in the Ottoman period is not a very well explored field. Most of the topics are treated at a superficial level due to the belief that there exist no written sources. One of the subheadings that have to be treated under art historiography is architectural monographs. The first architectural monographs that appeared in the second half of the 19th century in the Ottoman Empire are *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya*, *Tarih-i Ayasofya*, *Eifel Kulesi*, *Kariye Cami-i Şerifi*, *Saray Bosna'da Ebniyye-i Hayriyyenin Musavver Tarihi: I. Hünkâr Cami-i Şerifi*, *Bereketzâde Çeşmesi* and *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nuruosmaniye*. This article aims to provide introductory information on these printed texts in Ottoman Turkish.

Keywords: Achitectural Monographs, Art Historiography, Hagia Sophia, Hunkar Mosque, Eiffel Tower, Bereketzade Fountain, Nuruosmaniye Mosque, Kariye Mosque